

PROBLEMY ZWIĄZANE Z UTRZYMANIEM I REMONTAMI ZABYTKOWYCH KOŚCIOŁÓW (NA PRZYKŁADACH DIECEZJI KRAKOWSKIEJ)

Małgorzata Melges, Hubert Melges

Wydział Architektury, Politechnika Krakowska
Faculty of Architecture, Kraków University of Technology

Streszczenie. W porównaniu do innych krajów europejskich, budownictwo sakralne w Polsce charakteryzuje się wznoszeniem wielu licznych świątyń i rozwojem parafii z jednoczesnym zachowaniem i odnową już istniejących, które uległy zniszczeniu podczas burzliwej historii. Ogromne zniszczenie kościołów podczas II wojny światowej i jednoczesna powojenna zmiana orientacji politycznej w destrukcyjny sposób wpłynęła na los budowli sakralnych. Trudne warunki ekonomiczne, a zwłaszcza brak dostępu do materiałów budowlanych, były bezpośrednią przyczyną powstania licznych problemów technicznych. W związku z tą sytuacją nastąpiło przyspieszone zużycie techniczne wielu świątyń. Obecnie prowadzone są działania na rzecz poprawy tego stanu. Do najważniejszych problemów technicznych należy zaliczyć konieczność: osuszania, poprawy wentylacji, wzmocnienia konstrukcji, izolacje termiczne, remonty i wymiana pokryć dachowych. Autorzy artykułu przedstawiają swoje doświadczenia w pracach projektowych realizowanych m.in. w Regulicach, Tenczyнку, Chrzanowie, Krzeczowie, Paczółkowicach, Krzeszowicach, Szreniawie i Krakowie.

Słowa kluczowe: architektura drewniana, archetyp, renowacja

Budownictwo sakralne w Polsce w porównaniu z innymi krajami europejskimi ma specyficzną historię. Znając dzieje narodu polskiego możemy zrozumieć niekonwencjonalne rozwiązania budowli sakralnych, pod względem technicznym i estetycznym, w dobie ostatnich dziesięcioleci.

W takiej rzeczywistości powstał specyficzny fenomen architektury sakralnej, który dla badacza stworzył warunki, umożliwiające rozpoznawanie okresów kulturowych, ukazujących dzieje świetności, upadków i dramatów narodu polskiego. Rozpatrując problemy związane z utrzymaniem świątyń, remontami i rozbudowami zabytkowych oraz współczesnych obiektów sakralnych, należy brać pod uwagę zasygnalizowane zagadnienia. Prowadzenia jakichkolwiek prac budowlanych i konserwatorskich wymaga indywidualnego podejścia. Analizując problemy związane z obiektami sakralnymi, na pierwszy plan wysuwa się priorytet sfery duchowej. Papież Polak Jan Paweł II określił ją słowami, mówiąc „nie sposób zrozumieć tego narodu, który miał przeszłość tak wspaniałą, ale zarazem tak straszliwie trudną – bez Chrystusa...” [Jan Paweł II 1980].

Można zauważyć ogromną potrzebę dbania i pielęgnowania rodzimego dziedzictwa kulturowego i historycznego, w celu zachowania polskiej architektury poprzez archetypy i szczególne wyróżniki. Dziedzictwo architektury sakralnej w Polsce zachowało do dzisiaj, bardzo dużo bezcennych cech i wartości. Analiza polskiej architektury wskazuje na występowanie różnych form i odmian, počawszy od małej architektury, która reprezentowana jest m.in. przez kapliczki i krzyże przydrożne. Kapliczki zawierają ogromny ładunek emocji i wiedzy i uznane są za fenomen architektoniczny zarówno w skali kraju, jak i Europy.

Architektura kościołów drewnianych stanowi bogaty dział unikalnych rozwiązań, konstrukcyjnych i estetycznych, wymagający szczególnie pieczołowitej opieki i zabezpieczenia. Drewno bowiem jest materiałem stosunkowo nietrwałym. Skala drewnianych i murowanych świątyń, w porównaniu ze skalą domów mieszkalnych drewnianych i murowanych, stanowi szczególny wyróżnik w krajobrazie miejskim i wiejskim. Kolejne epoki wypracowały w budowlach sakralnych odrębności stylów, względnie ich kontynuacje z modyfikacjami. Do szczególnie interesujących przykładów architektury sakralnej należy zaliczyć kompleksy budowli klasztornych męskich i żeńskich, które posiadają indywidualne uwarunkowania, wynikające ze specyfiki życia zakonnego.

Rodzime pochodzenie materiałów budowlanych, wpływało niejednokrotnie na podstawowy wyróżnik cech stylowych. Na bazie ugruntowanych archetypów stanowiących wzorce dla następnych pokoleń, rodzimy budulec utwierdzał ciągłość kulturową doskonalącego się rzemiosła. Rozpoznawanie uwarunkowań pozwala na hierarchizację wartości i specyfiki praw wynikających z lokalnych potrzeb i możliwości. Sygnalizowanie tych zagadnień byłoby niepełne bez zrozumienia świadectwa wiary Polaków, mentalności, talentów, wrażliwości, wiedzy, hojności, ale też tolerancji wobec innych wyznań.

Do II wojny światowej Polska była krajem rolniczym z osadnictwem o rolniczo-wiejskim charakterze. Dlatego wobec przeważającej liczby ludności wiejskiej, właśnie wiejskie budownictwo sakralne przeważało pod względem ilościowym i ukierunkowanym na funkcje, jakie miało spełniać. Działo się tak niezależnie od zróżnicowania społeczności wiejskiej, nawet przy istniejącej przepaści dzielącej chłopów od szlachty czy arystokracji. Zasadniczo kościoły wiejskie i miejskie służyły wszystkim. Piękno i kunszt większości kościołów wznoszonych w przeszłości do dzisiaj niejednokrotnie wzbudza uzasadniony podziw i respekt. Wyjaśnić należy, że procesy projektowe i realizacyjne były dziełem mistrzów. Generalnie obiekty sakralne były wznoszone przez zakony i Kościół jako instytucję, często były fundowane przez ludzi bogatych, którzy równocześnie wywierali wpływ na kształt projektu, zapewniając tym niezwykle kosztownym przedsięwzięciom znakomitych projektantów i na niegorszym poziomie wykonawstwo. Dlatego tak wielka liczba kościołów odznaczała się niepowtarzalnym pięknem oraz architektonicznym i wykonawczym mistrzostwem. Takie świątynie były dumą bogatych fundatorów, szlachty, magnatów czy mieszczan w miastach. Dlatego nie należy się dziwić, że ówcześni fundatorzy

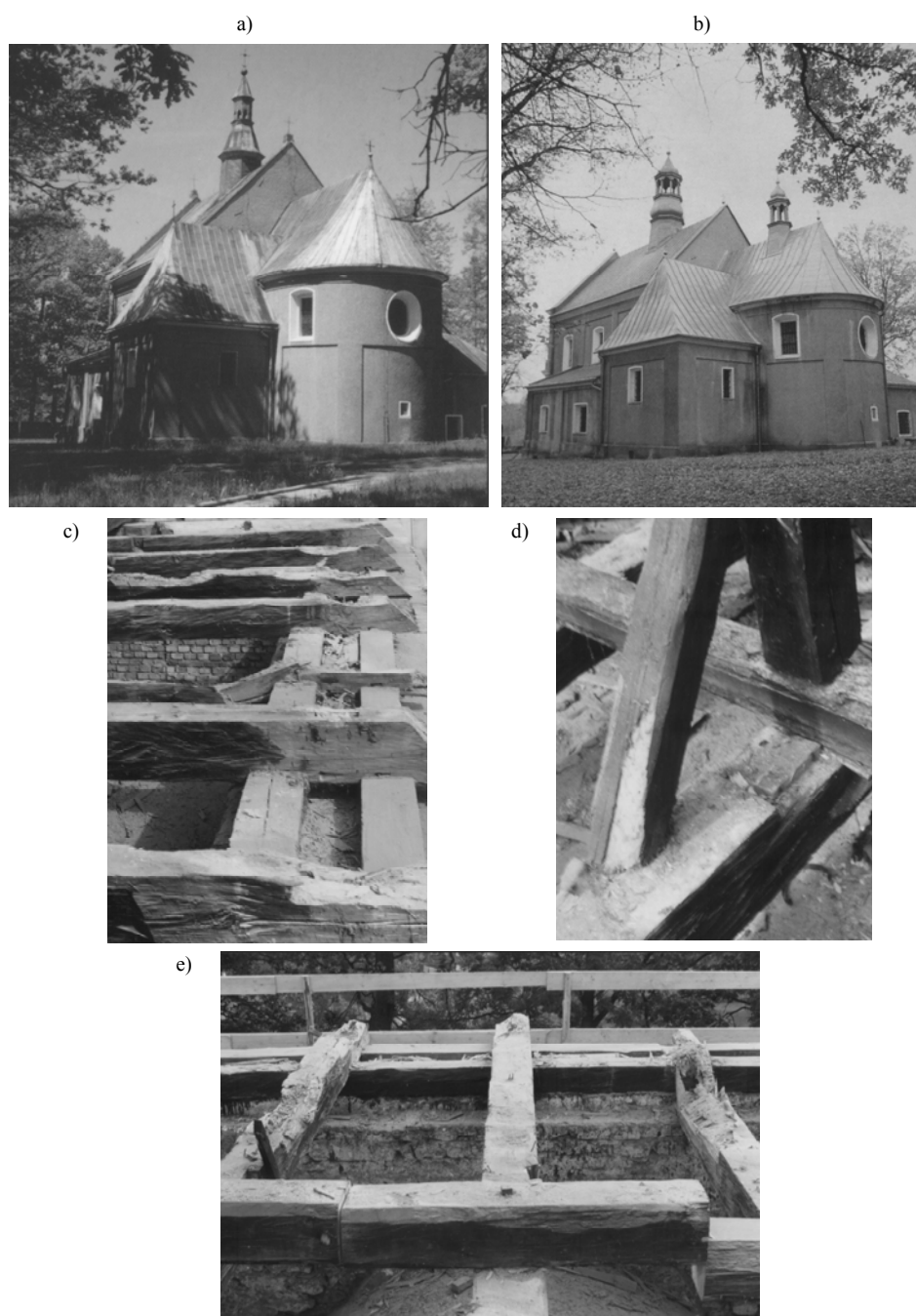
dokładali wszelkich starań, aby budowany obiekt różnił się od innych, proponował coś nowego, niepowtarzalnego.

Okres zaborów, I i II wojny światowej, okupacja hitlerowska, narzucony siłą ustrój totalitarny, odcisnął na rzeczywistości budownictwa sakralnego swoje silne piętno. Zatrzymany został proces budowy nowych świątyń. Konserwacja i remonty istniejących obiektów pozostawiały wiele do życzenia. Nagminny brak materiałów budowlanych, konserwatorskich, malarskich oraz sankcje wobec osób wspierających wszelkie działania na rzecz współpracy z Kościołem, to tylko tło do zrozumienia upamiętnienia faktów, które dzisiaj są zapomniane. Dodatkowo należy uzmysłowić sobie, że na stan techniczny istniejącego budownictwa sakralnego w Polsce wpłynął fakt, że ogromna liczba kościołów została poważnie zniszczona działaniami wojennymi. Po wojnie z racji zmiany systemu ustrojowego państwa nie było możliwości przywrócenia wielu świątyniom dawnej świetności. Nie było możliwości utrzymania świątyń w należyтым stanie technicznym (przeciekające dachy, naruszone konstrukcje itp.).

Te okoliczności sprawiły, że świątynie zostały poddane przyspieszonym procesom dekapitalizacji. Zachowanie ich w stanie technicznym w miarę zadowalającym, wymuszało na księżach i wiernych nieopisaną wręcz ekwilibrystkę zabiegów i starań. Podejmowane w tym czasie działania zabezpieczające budowle przed skutkami dekapitalizacji, odbiegały poważnie od powszechnie obowiązujących standardów budowlano-konserwatorskich, co aktualnie jest już prawie niezrozumiałe przez ludzi młodszego pokolenia, którzy bezpośrednio nie zetknęli się z minioną rzeczywistością.

Zasadniczy zwrot w tej kwestii począł się zaznaczać z chwilą wyboru na papieża Polaka Karola Wojtyły – Jana Pawła II. Zgromadzony przez lata ogromny potencjał problemów i nierozwiązanych spraw budownictwa sakralnego niejako „ekspłodował”, wywołując w Polsce reakcję chyba niespotykaną nigdzie na świecie. Trudno w tej chwili wdawać się w analizę i ocenę tego zjawiska, chociaż mamy świadomość, że problem okazał się bardzo złożony i w wielu sytuacjach przerósł nasze możliwości. Społeczeństwo, projektanci, wykonawcy nie byli przygotowani do tego niebywale trudnego przedsięwzięcia. Specyficzna sytuacja „chwili” wymusiła działania, które już dzisiaj prawdopodobnie nie byłyby do podjęcia, inne zaś nie byłyby obarczone zaistniałymi błędami. W celu prezentacji różnorodnych działań budowlanych, autorzy wybrali dwa reprezentatywne obiekty sakralne – kościół murowany w Tenczynku i kościół drewniany w Krzeczowie.

W praktyce zawodowej autorów ciekawym eksperymentem zawodowym był remont murowanego kościoła parafialnego w Tenczynku (rys. 1), którego budowa pochodzi z połowy XVIII w. Piękny kościół z barokowymi ołtarzami we wnętrzu, w związku z zaniedbaniami technicznymi, w szybkim tempie zaczął się dekapitalizować. Sygnałem było wewnętrzne miejscowe wilgocenie się ścian. Sygnaturka usytuowana nad centralną częścią nawy głównej odchyliła się od



Rys. 1. Kościół w Tenczyнку: a – widok kościoła przed remontem; b – widok kościoła po remoncie; c, d, e – elementy konstrukcji więźby dachu skorodowane w procesie biologicznym (fot. M. i H. Melges)

Fig.1. The church in Tenczynek: a – view before renovation; b – view after renovation; c, d, e – elements of the roof frame corroded in the biological process (photo – M. and H. Melges)

pionu, a krzyż zwieńczający wskazywał, że grozi niebezpieczeństwo jego odpadnięcia. Blacha sygnaturki wskazywała na idące zniekształcenia, bowiem jej powierzchnia uległa deformacji. Pierwsze ogólne oględziny więźby dachowej (która zabezpieczona była przepalonym olejem silnikowym) nie wskazywały stanu alarmowego. Badania struktury (przewiercanie wiertłem przekrojów konstrukcyjnych) wewnętrznej drewna użytego do konstrukcji dachu utwierdziły jednak, że drewno jest poważnie zniszczone przez erozję biologiczną. Zaobserwowano chodniki larwalne wypełnione mączką drzewna. Rozpoznano aktywne ogniska spuszczała pospolitego (*Hylotrupes bajulus*) i kołatka domowego (*Anobium punctatum*). Kolejne próby wyciosowywania zerodowanego drewna w przekrojach konstrukcyjnych, utwierdziło w przekonaniu, że zużycie drewna w konstrukcji dachu osiągnęło III stopień porażenia, czyli około 80%. Decyzja musiała być jednoznaczna: wymiana pokrycia dachowego wraz z całą więźbą. Bezpośrednim powodem przyśpieszonej erozji drewna było wadliwe wykonanie pokrycia dachowego blachą cynkową (złe obróbki, za niskie ofasowania, pojedynczy rąbek stojący itp.). Niezależnie proces dekapitalizacji przyśpieszony był nadmiernym zasiarzeniem powietrza, co doprowadziło do tego, że blacha stała się nadmiernie łamliwa i krucha.

Zawilgocenia ścian kościoła spowodowane było nieszczelnościami dachu, mostkami termicznymi, brakiem ocieplenia sklepienia oraz brakiem wentylacji kościoła. Wymiana konstrukcji dachu wraz z pokryciem, a wcześniej rozebranie starego dachu, z powodu konieczności niezakłócenia funkcjonowania kościoła i możliwość spowodowania zalania kościoła przez deszcze, okazało się zabiegiem bardzo skomplikowanym. Wszystkie prace wykonywano sposobem gospodarczym. Taka inwestycja dla parafii jest poważnym przedsięwzięciem.

Po wykonaniu projektu, zatwierdzeniu zarówno konserwatorskim, jak i budowlanym, sporządzono precyzyjny harmonogram prac, uwzględniając ewentualne utrudnienia spowodowane naszym klimatem i pogodą. Akcja odbyła się bezbłędnie, pomimo ulewnych deszczów i różnych anomalii pogodowych. Rytm liturgii kościelnych przez cały okres remontu nie był zakłócony. Zabezpieczenie odkrytego kościoła plandekami wypożyczonymi z PKP okazało się niezastąpione.

W trakcie prowadzonych prac przeprojektowano sygnaturkę nad nawą główną oraz zaprojektowano nową nad prezbiterium. Sygnaturki zostały skutecznie wykorzystane jako odprowadzenie wentylacji grawitacyjnej z wnętrza kościoła. W tym celu zaprojektowano system rur wentylacyjnych łączących się w sygnaturce nad nawą główną. Przez sygnaturkę nad prezbiterium wentylowane zostało głównie prezbiterium. W celu zapewnienia dobrej wentylacji rury ocieplono wełną mineralną. Dla likwidacji mostków cieplnych i przemarzania zimą kościoła oraz przegrzewania latem ocieplono sklepienie wełną mineralną, zabezpieczając ją od góry geowłókniną i konstrukcją z desek. Tak przygotowany kościół został wymalowany i odnowiony łącznie z detalami oraz odpowiednio zaprojektowanym oświetleniem i nagłośnieniem.

Drugim prezentowanym przykładem prac zabezpieczających i remontowych w praktyce autorów jest zabytkowy XVI-wieczny kościółek drewniany w miejscowości górskiej, Krzeczowie koło Rabki (rys. 2). Zabytkowy kościółek wymagał generalnego wzmocnienia, poprawy elewacji, odwodnienia, wentylacji, wymiany stolarki okiennej i drzwiowej oraz przedłużenia daszków nad wejściem głównym i bocznym. Konstrukcja ścian zewnętrznych wykonana z płazów drewnianych uległa niebezpiecznej deformacji, spowodowanej rozluźnieniem płazów i ubytków w „mszeniu”. Zewnętrzne poszycie z desek w wyniku działań atmosferycznych uległo erozji biologicznej i w efekcie spróchniało. Wykorzystując potrzebę wymiany desekowania zewnętrznego (po jego rozbiórce), rozluźnione płazy ścian zewnętrznych ustabilizowano do właściwego położenia, a dodatkowo konstrukcję ścian wzmocniono drewnianymi kołkami. Ubytki w mszeniu między płazami uzupełniono. Wykonano ocieplenie budynku świątyni zarówno w ścianach, jak i w stropie. W ścianie zastosowano układ warstwowy, z warstwą docieplenia z twardej wełny mineralnej na ruszcie drewnianym z wentylacyjną pustką powietrzną, jako izolację zastosowano folię paroprzepuszczalną. Od dołu warstwy zabezpieczono specjalną siatką ocynkowaną przed ewentualną inwazją gryzoni.

Dokonano również ocieplenia stropu wełną mineralną, w którym zastosowano specjalną zasadę rusztu drewnianego. Z uwagi na to, że jest to obiekt zabytkowy w warstwach stropu zastosowano powietrzną pustkę izolacyjną z możliwością stałej wentylacji. W celu zabezpieczenia warstwy ocieplającej z wełny mineralnej przed kurzem oraz wykruszaniem się igiełek podczas ruchu powietrza, ułożono na jej powierzchni jako zabezpieczenie powłokę z geowłókniny. Nad ociepleniem wykonano podłogę z desek. Podobnie jak w poprzednio opisywanym przykładzie, w Krzeczowie zastosowano naturalną wentylację grawitacyjną kościoła, z wykorzystaniem systemu łączących się w sygnaturce ciepłych rur, przy jednoczesnym zapewnieniu możliwości regulacji przepływającego powietrza. Dzięki tym zabiegom mikroklimat w kościele znacznie się poprawił. Zniknęło zjawisko pocenia się ścian i dyskomfort chłodu odczuwanego przez wiernych. Drzwi wejściowe zabezpieczono przed deszczami, przedłużając zadaszenie wejściowe. Ponieważ kościół pokryty jest gontem, połacie dachu nie posiadają odwodnienia zewnętrznego w postaci rynien. Aby rozbryzgi wody z połaci dachu nie zawilgacały dolnych partii płazów, zastosowano na całym obwodzie kościoła typową dla tego regionu „strzeszkę” pokrytą gontem. Wspomniana „strzeszka” skutecznie chroni dolne partie kościoła i odprowadza wodę na opaskę odwadniającą. Specjalnie wykonany pas odwadniający wokół kościoła, z równoczesnym wyprofilowanymi spadkami terenu od obiektu, znakomicie odprowadza wodę, dzięki czemu ściany kościoła są skutecznie osuszone, a polichromie wewnętrzne kościoła nie są narażone na wilgoć i szybko postępującą dekapitalizację. Należy dodać, że podczas prowadzenia prac drewniane elementy konstrukcyjne zostały dokładnie zbadane w celu wyeliminowania zaatakowanego drewna przez korozję biologiczną.

a)



b)



c)



Rys. 2. Kościół w Krzczowie: a – widok ogólny, b – widok elewacji północnej, c – zadaszenie wejścia do kościoła

Fig. 2. The church in Krzczów: a – general view, b – view of the northern elevation, c – the roof over the entrance to church

Do zabezpieczenia drewna stosowano, Fobos M-2, wówczas dostępny na naszym rynku. Podobny zakres prac prowadzono również w kilku kościołach, murowanych i drewnianym, np. Regulicach koło Alwerni (kościół murowany z początków XIX w.), kościele murowanym w Chrzanowie – Kościelcu (koniec XIX w.) i w kościele drewnianym Paczółtowicach (XVI w.). W każdym przypadku prac remontowych należało jednak zastosować indywidualne warianty rozwiązań.

Zebrane przy tych remontach doświadczenia, potwierdziły generalną zasadę, że przyczyną wad technologicznych były zaniedbania powstałe w okresie II wojny światowej, a następnie w pięćdziesięcioletnim okresie po wojnie. Przedstawione w ogromnym skrócie działania związane z ratowaniem i zabezpieczaniem obiektów sakralnych na terenie diecezji krakowskiej stanowią podstawę do wymiany poglądów w zakresie prowadzenia tego typu prac. Zastrzec jednak należy, że opisywane prace konserwatorskie są bardzo drogie, a całkowity ciężar związany w każdym z wspomnianych przypadków spadał na możliwości ekonomiczne parafian. Toteż często wyważano możliwość wyboru technologii. Najczęściej bazowano na wykonawcach rekrutujących się z mieszkańców rodzimej parafii. Taki sposób prowadzenia prac jest znacznie tańszy i niejednokrotnie jedynie możliwy, ale wymaga zwykle ogromnego wysiłku nadzorujących inwestycję budowlaną, aby kolejny raz nie popełnić kardynalnych błędów z przeszłości. Nadmienić należy, że podczas prowadzenia wspomnianych prac remontowych zadbano w pierwszej kolejności o poprawę walorów estetycznych obiektu, nieskażeniem obiektu przypadkowymi naleciałościami stylowymi i utrzymaniem generalnej zasady, zachowania specyficznej aury sacrum [Nadrowski 2000], która w przypadku obiektów sakralnych jest najistotniejsza, i jest efektem kontynuacji tradycji wielu pokoleń.

PIŚMIENNICTWO

- Jan Paweł II, 1980. Pielgrzymka do Ojczyzny. Przemówienia i homilie Ojca Świętego Jana Pawła II, Warszawa.
- Mełges M., Mełges H., 2003. Budownictwo sakralne w Diecezji krakowskiej (doświadczenia projektowe). Budownictwo sakralne w krajach Grupy Wyszehradzkiej. (Międzynarodowa konferencja). Kraków, październik 2003.
- Nadrowski H., 2000. Kościoły naszych czasów. Wyd. WAM. Kraków.

PROBLEMS CONCERNING MAINTENANCE AND RESTORATION OF OLD CHURCHES
(AS EXEMPLIFIED BY CRACOW'S DIOCESE)

Abstract. In comparison with other European countries sacred buildings in Poland differ in that the abilities to build new temples or to develop, maintain and renovate the ones already existing were affected by turbulent history. The huge destruction of the churches during WWII with simultaneous shift in political climate clearly showed the large scale of problems concerning sacred buildings. Economic conditions, especially restrictions on building materials, affected the problems directly. In connection with this situation, an accelerated technical decapitalisation of many temples took place naturally. Currently, attempts have been made to improve the situation. The most often technical problems include: drying of churches, improvement of ventilation, strengthening of structural elements, insulating, renovation of roof structures and replacement of roofing, etc. Authors of the article rely on their own design and realized projects in such places as: Regulice, Tenczynek, Chrzanów – Kościelec, Krzeczów.

Key words: wooden architecture, archetype, renovation